

Závodszy Géza

Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

Széchenyi Istvánra, Kossuth szavával a „legnagyobb magyar”-ra szívesen hivatkoznak napjainkban is politikusok és közírók egyaránt. Nagy azonban a szakadék a szaktudomány Széchenyi képe és a közgondolkodásban élő mérsékelt, bölcs, építkező, a forradalom rémképétől összeomló Széchenyi-kép között. Az elrajzolt, közhelyes kép az 1848/49-es forradalom vereségét követően született, és máig makacsul él. A szerző azt a célt tűzi ki, hogy a kevesek által olvasott, Döblingben írt nagy műre, az Önismeretre támaszkodva bemutassa, hogy Széchenyi milyen fortyogó indulattal, gyilkos iróniával bírálja Ferenc Józsefet. Ezt a bírálatot elődeire, a Habsburg dinasztiára is kiterjeszti. A politikus és hazafi Széchenyit tehát csak életműve egészének ismeretében lehet hitelesen ábrázolni. Nemzetfáltása minden más szempontot fölülír. A csonkítatlanul csupán 1991-től olvasható, erőteljes magyar nyelven írt Önismeret irodalmi értéke is kivételes, mint szöveg pedig élő és modern.

„Legnagyobb szerencsétlenségünk a császár” – a mottóként szereplő kitétel egy levélből származik, amelyet a döblingi remete, Széchenyi István gróf írt unokaöccsének, Széchenyi Dénesnek.¹ A levél 1859 nyarán keletkezett, a francia–piemonti–osztrák háború légkörében. A háborúban elszennvedett súlyos katonai vereség felelősségében a magabiztos (öntelt?) fiatal császár személyesen osztozott, mert a hadműveletek irányításába ismételten beavatkozott, és a döntő solferinói csatában a csapatok vezénylését is magához vonta.

Neu-Österreich – ahogy az újabszolutizmus propagandistái nevezni szerették – európai centrális hatalmi helyzetét azonban már korábban elvesztette, ha létezett egyáltalán. A krími háború megoldhatatlan ellentmondás elé állította Ferenc Józsefet és környezetét. Ha kiegyenlíti az oroszok számára 1849-ben kiállított csekket, egyebek közt azt kockáztatták volna, hogy a szövetségesek fölkarolják a magyar függetlenségi törekvéseket. Oroszország arra kényszerült, hogy kiűrtse a háború kezdetén megszállt dunai fejedelemségeket, s az orosz ezredek helyét osztrák csapatok foglalták el.

A párizsi béke évében (1856) már fölengedőben van az a börtönbüntetéssel fölértő bezártság (fizikai és lelki), amelyet Széchenyi önvédelemből vagy vezeklésül² magára mért. Egyre inkább érdeklődik a külvilág eseményei iránt, mohón olvasni kezd, gutgesinnt és betiltott irodalmat egyaránt. Utóbbival vendégei látják el, mindenféle rendű és rangú látogatóinak száma gyarapodik. Visszatérő beszélgetőtársainak egyike, fürge tollú újságíró például azt a röpiratot hozza el, amelyet álnéven írt, majd rendőrtisztként maga tiltott be.³ Szőgyény László (1848. március idusán alkancellárként a Staatskonferenz tagja), Szécsen Antal gróf, a „47”-es magyar konzervatívok egyik vezéralakja, az irodalom- és tudományszervező Toldy Ferenc, Deák Ferenc, a hűséges Tasner Antal mind örömmel állapítják meg, hogy Döbling lakója a régi, szinte megfiatalodott, szelleme eleven, meggyógyult vagy talán beteg sem volt igazán.

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!
„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

Nem célom, hogy Széchenyi életfolyását, lélekutazását az európai változások és a Birodalom kibontakozó belső válságával összefüggésben elemezzem. Elvégezte ezt – ha nem is a teljesség igényével – *Kosáry Domokos*,⁴ akinek minden tanulmányában erős hangsúlyt kap a magyar történelem európai környezete. Nem szemlézem a Széchenyi betegségével foglalkozó orvosi szakirodalmat sem. *Környey István*, a kiváló pszichiáter, aki diagnosztizálja Széchenyinéél a „cycloid psychopathiát”, egyértelműen leszögezi, hogy a betegség nem érintette a lángelme teljesítményét, sem 1848 előtt, sem az 1850-es években. Az orvos szerző figyelemreméltó megállapítása, hogy „a cycloid psychopathiát az érzelmi és hangulati színezetnek túlerőssége és *külső hatásoktól független ingadozása* [kiemelés tőlem: Z. G.] jellemzi.”⁵ Környey eredményeit *Csorba László* beépítette az utóbbi évek legjobb és igen olvasmányos Széchenyi-könyvébe.⁶

Kulin Ferenc panaszkodik – a *Pletl Rita* úttörő tanulmányához írott Előszóban⁷ –, hogy történelmi stúdiumok oktatói milyen makacs ellenállásba ütköznek, ha az előadott, tudományosan megalapozott ismeretek a közfelfogással ütköznek. Aligha lehet erre szemléletesebb példát találni, mint amilyen a higgadt ész, a mérséklet, a nemzeti önkorlátozás, az anyagi haladás emberévé stilizált Széchenyi, szemben Kossuthal, aki természetesen mindennek az ellentéte. Hiába írta *Szabó Dezső* már 1927-ben, hogy „*egészen pimasz tudatlanság: Széchenyit úgy állítani be, "mint a hideg gondolkodás", Kossuthot "mint az érzések" emberét*”,⁸ az intézmények, díjak, földrajzi terek nevében, bankjegyen – méltán szereplő – átrajzolt Széchenyi-kép él a nemzeti emlékezetben és szerepel politikusi hivatkozásokban.

Az ősforrás a nagy tehetségű *Kemény Zsigmond*.⁹ A torzítás a szabadságharc veresége után – *Kulin Ferenc* szavával élve –, ha ellentmond is a dokumentált valóságnak, ha kisugárzásában káros is, védhető, menthető. Talán még a Három nemzedék szerzőjének, *Szekfű Gyulának* a magyar történelmet áthangoló konzervativizmusa is magyarázható 1919 élményével. (Nota bene: az átlag magyar értelmiségi megannyi tudós kritika ellenére nem Szekfűt tartja a legnagyobb magyar történésznek, életművét a magyar történetírás legmaradandóbb, máig érvényes értékének?) De hogyan manipulált a forradalomellenesség búvópatakja, a „reálpolitika mítosza” 1956-ot követően, a kádári konszolidáció éveiben? S hogyan működik a békés rendszerváltoztatás után?

Nem támasztja alá a mérséklet képét a forradalom előtti Széchenyi-mű sem, ellenkezőleg. A Naplóban 1848 előtt is találkozunk éppen elég nyers kiszólással, szarkasztikus megjegyzésekkel például a Habsburg-Lotharingiai család tagjaival kapcsolatban. Ennél sokkal nyomatékosabb, hogy a gúny fegyverét mesterien alkalmazó Széchenyi, valamint a tollforgatásban is félelmetes vitapartner, Kossuth nem ellenfelek, a magyar nemzet fölemeléséért folytatott küzdelemben, a történelem fősodrát tekintve éppen hogy azonos oldalon állnak. Kossuth 1849-től a Habsburg-házat illegitimnek tekinti. És Széchenyi?¹⁰

Szerényre szabott célom nem egyéb, mint eredeti kíméletlenségében, álszemérem nélkül megmutatni, hogy a „lávaember” (ahogy *Szabó Dezső* nevezte), milyen hangnemben, micsoda gyilkos gúnnyal mondja el a véleményét Ferenc Józsefről (meg a kamasz uralkodó első mesteréről, Schwarzenbergről) a Nagy magyar szatíráként ismertté vált terjedelmes kéziratban. A sodró erejű, hullámverés módjára csapongó, címlap nélküli Széchenyi-kéziratot, Bécsben *Károlyi Árpád* találta meg. A szövegkiadásban tőle származik a Nagy magyar szatíra cím.

Széchenyi egy néhány oldalas tollgyakorlatot követően (*Szerelem, szeretet*) 1857. február 16-án kezdett folyamatosan írni. Az első ívlapon a cím: *Önismeret*. A kézirat 1857.

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

november 6-án, a 894. ívapon félbeszakad. Ekkor értesült Széchenyi a Bach által íratott Rückblick... megjelenéséről. Megszerezte, és szinte azonnal (26-án) hozzáfogott a válasz, az Ein Blick... fogalmazásához. Az Önismeret kéziratát az 1860. március 3-i összehangolt házkutatások alkalmával Széchenyi írnokánál, Kiss Mártonnál megtalálták és lefoglalták. Az 1–200. ívlapot, mint semleges tartalmút 1860 májusában visszaadták az özvegynek. Ez a rész – a 187-200. ívlapok elhagyásával – magyarázat és jegyzetek nélkül 1875-ben megjelent. Széchenyi kézíratait titkárára, Tasner Antalra hagyta. Tasner Antal 1861-ben elhunyt. A közlő minden bizonnyal fia, Tasner Géza, ő mellőzte a 187-200. lapokat, melyek 1875-ben, úgy tűnik, meghaladták a közlés tűrőképességét. A kézirat nagyobbik részére 1860-ban megsemmisítés várt, de a család és befolyásos barátai közbelépése nyomán, Ferenc József rendeletére a kabineti levéltárba, innen a bécsi udvari és állami levéltárba, majd az első világháborút követően az Országos Levéltárba került.

Károlyi Árpád a két részletben megismert kéziratot két önálló műnek tekintette. Tartalmi elemzés alapján úgy vélte, hogy a 201–237. ívlapok még az Önismerethez tartoznak, ezeket leválasztotta, és a 238–894. ívlapokat a döblingi iratok II. kötetében kiadta. Az Önismeret 1925-ben Tolnai Vilmos gondozásában a döblingi iratok III. kötetében változatlan szöveggel újra megjelent, ismét a 187–200. lapok nélkül, mert a kéziratot akkor nem találták.

Az elkallódott szövegrészt Vizsota Gyula föllelte. 1991-ben Sashegyi Oszkár gondozásában az immár minden szempontból teljes, egyetlen műként értelmezett Önismeret jelent meg, tiszteletet parancsoló jegyzetapparátussal, Széchenyi István válogatott művei III. köteteként. Sashegyi az Önismeretet három, önálló címmel jelölt részre tagolja: I. *Elmélkedések* az ember hivatásáról és a kormányok fő feladatáról (1857. február 16. és április 17. között keletkezett); II. *Vádirat* Ferenc József és kormánya ellen (1857. április 17. és május 16. között íródott, a hang megkeményedését Zala megye főnökének április 12-én kelt levele váltja ki, melyben Széchenyit mint Zala megyei birtokost fölkéri, hogy a megyén átutazó császári pár hódolati fogadásának előkészítésében működjenek közre); III. *Szatíra* a Bach-féle Új-Ausztriáról (1857. május 16–1857. november 6., ennek előzménye, hogy 131 magyar konzervatív notabilitás kérvényét május 9-én Ferenc József nem volt hajlandó átvenni.).

A konzervatív Károlyi Árpád, aki az idealizált Széchenyi-képet melengette, a szöveg számos részétől viszolygott, de a hivatásos történész forrástiszteletével a kéziratot egy bekezdésnyi rész kivételével hiánytalanul adta közre.¹¹ Az anyag tehát 1921/1922-től – történészek és literátorok számára kötelezően – rendelkezésre állott. Hatása azonban sokáig nem volt érzékelhető, hacsak azokra a megszólalásokra nem gondolunk, amelyek Széchenyit, például betegsége ürügyén mentegetik, avagy helytelenítik az írásmű kiadását. A fordulatot több mint húsz év múltán Németh László nagy Széchenyi-tanulmánya jelentette.¹²

Az Önismeret, vagy amint Németh László írja, a Nagy satíra „fél esztendőn át tartó tombolás”. „Széchenyi [...] a fennkölt mázú szadista korlátoltságba döfködi tehetetlen tollát. Iskoláinkban reggeli torna helyett ezt a könyvet kellene olvasatni.”¹³ A Széchenyi-tanulmány ugyanakkor a filológia teljesítményen és a Széchenyi portré korrekcióján túl egy nagyobb szellemi offenzívának is része volt. A két világháború között módosulásokkal továbbélő, elrajzolt Széchenyi-kép alkotóeleme „egy anakronisztikus hatalmi ideológiát kiszolgáló történetírói életműnek”.¹⁴ Kulin Ferencet tovább idézve: „csak a népi írók mozgalma lesz képes egy újfajta nemzeti elkötelezettség jegyében történelmet írni.” Ezt Németh László már a Széchenyi-tanulmány előtt megalapozta Szekfű-esszéjével.¹⁵

Németh László az első, aki az Önismeretet az életmű egészében helyezi el, annak betetőzéseként értékeli. Ugyanezt hangsúlyozza az irodalomtörténész Sőtér István is, aki Széchenyi életművéhez és a „Nagy Satíra”-hoz (ő még így nevezi) tanulmányaiban

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!
„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

ismételten visszatér. A Napló „*ez a gyakran oly indulatos magánbeszéd [...] kifelé is irányul, s ilyenkor könyvek születnek belőle. A Hittel, a Világ, a Stádium, a Kelet Népe: országos közvélemény elé szánt magánbeszéd*”.¹⁶ Az Önismeret „*egy felszabadult, terhektől mentes lélek*” indulatos önvallomása, amely az igazi Széchenyit mutatja meg, és „*csak a Döblingtől legtávolabb eső időszaknak, a fiatal Széchenyinek Naplóiból lehet megfejtenünk*.”¹⁷

A történész szakma mára lényegében egyetértésben megalkotta a hiteles Széchenyi-képet, s az *Kosáry Domokos, Spira György, Gergely András* és mások gazdagon dokumentált munkáiban, a magyar viszonyokhoz mérten nagy példányszámban megjelentek, rendelkezésre állnak. Megválaszolásra váró kérdés viszont, hogy a szaktudomány eredményei miért épülnek be nehezen a nemzeti tudatba, noha a történelem iránti érdeklődés erős.

Az Önismeret (benne a Vádirat és a Szatíra) maróan gúnyos hangvételét (és egyeseket talán ma is megbotránkoztató képeit) ma már nem hallgatják el a szerzők. Legszemléletesebben – persze terjedelmi korlátokkal – Kosáry elemzi a Szatírárt, megjegyezve, hogy „*szörnyűbb szavakkal írásműben soha senki nem próbált bélyeget sütni a Habsburg császárra*”.¹⁸ A leggyakrabban a „Leibstuhl” (hordozható árnyékszék) kerül elő, melynek beszerzéséről Ferenc József magyarországi körútja alkalmával – a Szatíra előadása szerint – gondoskodni kellett. „*A népnek azt kell hinni, a fejedelem nem hibázhatik*” – mondja a fiktív párbeszédben Bach – „*az Istentől magasabb polcra állítatván, nincs [...] azon közönséges emberi gyarlóságoknak kitéve, melyeknek az adófizető osztály oly erősen alá van vetve. [...] Az apostoli császárt pedig valami bokor mögött vagy pláne nyílt mezőn csücsülni látni [innen németül:] egy apostoli császár méltóságával összeegyeztethetetlen volna*.”¹⁹ A folytatást azonban már senki sem idézi, és itt következik az a részlet, amelyet – kivételesen – Károlyi Árpád is kihagyott. A nagy íróra valló képi erő és szellemesség azonban – történeti üzenetéről nem is beszélve – megemeli a szöveget. Én nem fogom mellőzni.

Széchenyi az Ein Blick-ben világossá teszi, hogy képi és stílári eszközök nem egy „öreg” ember kontrollt veszített indulati kitörései. „*Magunk is kénytelenek vagyunk bevallani, hogy előadásunk a legrosszabb társaság szagát viseli magán, ez nem tagadható – de képmutatókkal, pribékekkel, gyilkosokkal, kik emberi vértől és emberi nyomortól bűzlenek, mint a dögvész, ilyenekkel nagyon nehéz narancsvirág illatú társalgást folytatni*.” Mikor az emberek sokaságát üldözik, börtönbe vetik, akasztófára küldik, akkor azokat, akik ezért felelősek „*teljes joggal szabad lelkiismeret-furdalás s az illendőség legcsekélyebb megsértése nélkül a legundokabb mocsokkal, ami csak a kezünk ügyébe esik, meghajigálni s teketória nélkül a leggyilkolóbb kígyómérget az arcába köpni*.”²⁰

A Blickben is megszólal a Szatíra hangja, vissza-visszatérnek az ott használt képek, hasonlóan szarkasztikus a fogalmazás módja, az élveboncolás tárgya azonban Alexander Bach. Ferenc József kikerül a célkeresztből. A fordulatot mindenekelőtt az magyarázza, hogy Széchenyi 1857 végén már reális esélyt látott Bach menesztésére. Történetírásunk túl van annak állításán, hogy a Blick buktatta volna meg Bachot, de tény, hogy Széchenyi a szellemi központtá alakult döblingi remetelakból hihetetlen érzékenységgel reagált a változó viszonyokra, és műve minden bizonnyal katalizálta a neoabszolutizmus rendszerének bomlását. Történik utalás arra, hogy az alkotmányos Magyarország elforogna tengelye körül valamilyen nagyobb birodalom keretei között is, de ez nem bizonyít mást, mint hogy Széchenyi számára a magyar nemzet biztonsága és gyarapodása minden indulati és egyéb szempontnál előbbre való. A dinasztiaival kapcsolatos érzelmei, mint a választott mottó is bizonyítja, nem változtak. Egy több mint elgondolkodtató mondat a Blickből: „*Az 1795-ben kivégzett áldozatok vére máig bosszualatlanul kiált az égre*.”²¹ A magyar jakobinusokról van szó. Mindenesetre, ha

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

valaki a Bach-korszak méltányosabb megítélését mérlegeli, avagy Ferenc Józsefnek a nép szívébe férkőzését vélelmezi, ne veszítse szem elől, hogy minderről hogyan vélekedett a Kossuth szavával „legnagyobb magyarként” oly szívesen hivatkozott Széchenyi István.

Az Elmélekedések hosszasan értekeznek az ész hatalmáról, a test és a lélek harmóniájáról, az egészséges lakásról, öltözködésről és élelmezésről, majd az evésre visszatérve csap át Schwarzenberg, a „boldog főszakács” gyalázásába, aki mindazt az édességet kitalálta, melyen a magyar nép, de nemsokára „az egész osztrák népkollekció” rágódhat. (E fejezetek Sashegyi szöveggondozásában már a Vádirat részei.) Olmützben, olvassuk, mindennap nagy ebéd volt, ahol a szemtanúk nem győztek csodálkozni azokon az étel- és italmennyiségeken, amelyeket a „Legislator vagy inkább Organizátor” magába eresztett. Időközben készült az erősítő kádfürdő, majd mindennek a megkoronázásaként az éjén át egy meg nem nevezett ezredes felesége ihlette a másnapi „nemzetboldogító” tetteket.

Schwarzenberggről Nero és Caligula jut Széchenyi eszébe, kik a hagyomány szerint, „ha vízhiány miatt már nemigen akart forogni a malomkerék [azaz férfierejük csökkent], vér után szomjaztak, és akkor megint megindult egy kissé a karika. Úgy meglehet (és erről a boldognak számos ágyasai tudnának legbizonyosabbat mondani), hogy minden pozsonyi, pesti, aradi akasztásnál is egy kissé felemelkedett a hercegnek életkedve, míg – miután megboldogítja a fél világot és kivált Magyarországot – félrohadtan kiadta első miniszteri párját.”²²

Windischgrätz nem ígért elég vért, ezért elcsapták, és az ezredesné kedvére Haynau lépett a helyébe, a vérszopó tigris és a szamár keveréke, „ki aztán oly véresen gazdálkodott is, miképp, ha még akkor sem indult meg derekasan az olmützi szárazmalom, például az aradi kötéljáró kis bohózat alkalmával, akkor a szegény nagyhatalmú impotens herceget valóban még meg is kell sajnálni.”²³

Schwarzenberggről, mielőtt Magyarország hóhéra lett, az emberek nem sokat tudtak, „és ez természetes, mert számos kalandjai oly kimondhatatlan bűdösek, miképp nevét említeni úgy óvakodtak az őt ismerők, mint bizonyos kerek nyílások fedelét sem emeli fel senki sürgős szükség nélkül”. De mint villám, ébredt az emberekben az isteni remény sugara, „mikor a halvány, vért szomjúzó vámpír, ki Ferenc József mindenese volt, megszabadítja a földet magától.”²⁴

1849 után „mikor már tökéletesen le volt verve a nemzeti felgyulladás és csak itt-ott reszkettek még elvágott véres tagok, és a világ eliszonyodására annyi jeles egyén hurcoltatott vesztőhelyre, mint e világon sehol és soha azelőtt – vajjon volt-e szó általjános amnesziáról? Igen, és csak erről volt szó, és pedig nemcsak az osztrák birodalomban, de egész Európában. Csak egyetlenegynek szájába nem akart jutni e kis, megboldogító szavacska – és ezen száj Ferenc Józsefnek incontestabilis [elvitathatatlan] tulajdona volt.”²⁵

Schwarzenberg, a császár ihletője meghalt, borítsunk hát fátylat mindenre, gondolhatták Bécsben. Legalábbis a „gyönyörű gépnökök” – írja Széchenyi –, azaz akik Neu-Österreich szerkezetét kigondolták, ilyesmiket íratnak az újságokba. Mint a huszárkáplár, aki nem tudja felfogni, hogy azok a legények, akikre huszonötöt, ötvenet, százat vágatott, miért emlékeznek erre, mikor ő már rég elfelejtette. „[...] hogy a magyar elfelejtse, miszerint hona amputírozva és hátramaradt része őt vérző darabra van szétszakítva, az országnak legjelesb fiai hol akasztófán lihegték ki lelküket, hol mint földönfutók nyomorultan veszték el [...], jó hírét ezerévi recollectióival [emlékeivel] együtt lemoslékolták, leköpték [...]” Az egész kezd unalmassá válni – írja a Bécsből pénzelt Augsburger Allgemeine Zeitung. Felejteni kellene, és miért? „Mert Ferenc József, ki ezen kis időöltésnek egyenes szerzője vagy indirect executora, mindezt lovagi szelleménél fogva már rég elfelejtteni kegyeskedett.”²⁶

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

„De Ferenc József valjon micsoda?” Egyenes kérdés. Osztrák főherceg, nem más. Magyar király lenne az öröklés jogán (jure successionis)? Nem, mert nem volt rajta a sor. (Valóban, a trónöröklésben apja, Ferenc Károly főherceg következett.) És nincs megkoronázva. A kard jogán (jure gladii)? Ha hódító, márpedig az, mint normandiai Vilmos Angliában, „akkor mily joggal vagy mily szokás szerint hurcoltatott annyi áldozatot vesztőhelyre, hogy e tekintetben tán még Robespierre-t is legyőzi? Hiszen hódító ellenében nem létez rebellis”, egyedül honvédő.²⁷

A Szatírában a monológ többszereplős színjátékká alakul, bár a többszörösen megcsavart mondanivalót Széchenyi leginkább Bach szájába adja. Bele-beleszól Szekírvári gróf (Széchenyit személyesíti meg), olykor epizodisták is. A császár szerepe lényegében a passzív hallgatás. A megbélyegzés nem szorítkozik „édes Feri Jóskám”²⁸ ténykedésére, dicséretté formázva Bach a dinasztia minden hitszegését elősorolja. A császár „gyönyörű gyümölcse a gyönyörű törzsöknek, megcsókolta ugyan a muszka cárnak kezét, és mint akkor még furfangos fiatal róka, vajmi mulatságosan bolonddá tette az elbízott vén medvét”, de mikor az kirántotta a már-már elnyeléssel fenyegető szurokból, tigrissé változott – utal Széchenyi Bach jelmezében Ausztriának a krími háborúban játszott szerepére.²⁹

Hiszen a Habsburgok igazi Machiavelli-család. I. Lipót Sobieskit igen bölcsen fogadatlan prókátorként „jutalmazta”. Ivadéka (Mária Terézia) viszont a Bécsnél elesett lengyelek véréért meghálálta: a felosztott Lengyelország véres darabját nagy gusztussal bekebelezte. „Oly császári faj” mely „a hős Wallensteinre kajánul ráfogta a felségárulási bűnt, miképp ne csak vagyonát rabolja, életét eloltsa, de még becsületét is sárba gázolván, jó hírét és nevét örökre bepiszkolja”. Rákóczival is gyalázatosan bántak. S ki volt, ki „nem pirult saját gyermekeit, Mária Louisát a francia nagy pasának, kit lelke mélyéből gyűlölt, betű szerint eladni”, hogy aztán a rokonság álarca alatt a kellő időben annál biztosabban döfhesse hátába kést?³⁰ A Habsburgok Machiavelli körmére vall a hasonlíthatatlan bölcsesség [...], „hogy Őfelsége a forradalom elnyomása után nem adott általános amnesztiát, mint ezt Kegyelmes Császáromnak sokan tanácsolták [...] és csak én kértem mély alázattal Felségedet, mutasson e tekintetben is originalitást, és ne tegyen szolgálai imitátorként szinte úgy, mint eddig ily esetben minden lelkesb fejedelem [...] Jól tudom, felséged oly szerény” – folytatódik az álságos dicséret – „miképp nem szenvedheti, ha valaki mély bölcsességét fényes világba állítja.”³¹

Bach az akasztásnak is emberbarát szakértője. Szekírvárinak elmagyarázza, hogy „infámis hazugság azt mondani, hogy igen sok vér folyt, mert akit felakasztanak, annak még orra vére sem fakad meg, és ez volt az oka [...], miért használta az apostoli magyar király inkább a kötelet, noha a kendernek ára nagyon felrúgott, mint a törvényes pallost [a rendi Magyarországon nemest csak pallossal lehetett kivégezni], nehogy ti. a szeretett jó magyarjainak nemes vére porba csepegjen, de legalább szépen bőrében maradjon.”³²

A hadbírók meg voltak győződve arról, hogy uruknak kedvére tesznek, „ha elég dolgot adnak a hóhérnak, ki már kisdéd korában – nem a hóhér, de a császár – kimondhatlan szenvedelemmel ette a cseresznyét [...] a setétebb színűt, éspedig nem azért, mert édes, hanem mert vérszínű.” Pedig ha tudták, vagy csak sejtették volna, hogy milyen nehezebbre esett a császárnak a tömérdék halálos ítéletet saját kezével aláírni, ahelyett, hogy mulatni vagy vadászni ment volna, egészen más irányt vesznek a dolgok.³³

Szekírvári is vitatkozik azokkal, akik azt állítják, hogy Ferenc József azért akasztat nagy passzióval sokakat „miszerint a kínzottak vonaglásin gyönyörködjön és hízzék, hanem éppen ellenkezőleg, azon okból, hogy jobbjáinak legalább jó részét [...] iktassa be azon szférákba, hol legott a teremtésnek boldog érzései közt Istennek dicső munkájában vehetnek részt”.³⁴

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

A Szatíra lávaömlése Ferenc József magyarországi körútjához kötve tetőzik. Bach erről idézi a „*mérges szája által eléggé ismeretes gróf Szekírvári impertinens expectoratióját*” [kifakadását]: Komédiázásra kényszerítettek embereket, „*miszerint egész Európa lássa, hogy a ledorongolt magyar moraliter is annyira süllyedt, miképp kínzója, gyilkosa és őt végképp megsemmisíteni akaró császári vámpírja előtt letérdel, leborul [...]*”³⁵

Bach, a sűgó például nagyon sajnálja, hogy nem adott tanácsot jó előre, mit tegyen Ferenc József, ha az alattvalók petíciót nyújtanak át. A császár népei tökéletesen meg vannak győződve arról, hogy minden érzéketlenségre képes, azért bátran hozzácsatolhatta volna a „*petitionális komédiát a többi császári moslékhoz*”.³⁶ Mit kellett volna tenni? Barátságos köszönettel át kellett volna venni. Aztán: „*Felséged csenget, bejön a hű lakáj.*

(Császár:) *Van-e eleven árnyék[szék] ezen várban? [A budai Várban.]*

(Lakáj:) *Igen, van.*

(Császár:) *Vessed tehát ezen otromba tentakarcolást belé és hallgass!*

(Lakáj:) *Értem.*”³⁷

A magyarok pedig türelmesen várják, hogy a dolguk jobbra fordul, a mesterien szerkesztett petíció biztosan meg fogja győzni a fejedelmet. Ehelyett „*mint kanpulyka fülignél felmérgekedni méltóztatott [...]*”. „*Felséged különösen jó és sikeres puskás házi bakkecskék ledurrantásában*” – zárja sopánkodását a költött Bach.³⁸

A császári hordozható árnyékszékekről már esett szó. (A vaskalapos Ferenc József bécsi lakosztályába sem engedett beépíteni angolvécét.) A közönség –mondja Bach – megtudván, hogy a császár igen gyakran leereszkedik magas székéről a lyukas székre is, sietett gondoskodni arról, hogy legyen a háznál egy vagy több „*ily mobília*”, ha a Felség azon okból is házát megtisztelné, így örök emlékül gyermekeivel és unokáival uralkodójának hagyatékában részesülhetne. (A mondat második fele a szövegben németül.) „*A népek erősen reszkettek Felségedért – mert lovagi szokása szerint sebesen utazván tíz, tizenkét stációt is bejárt Felséged egy nap, és mindenütt száját tátottak az eléállított lyukasok, és a közönség meg volt győződve, Felséged igazi kárókatonai diaréban szenved.*”³⁹

Nagy szerencse, hogy a szemtelen magyarok nem mernek karikatúrákat pingálni, mert másképp „*egy haszontalan betyár magyar festőnek bizonyosan eszébe jut a feltalált koronával fején,*”⁴⁰ joggal a kezében, a koronázási palástban „*Felségedet egy ilyféle csinos székre ültetni, hol Felséged a magyar nemzet megboldogítására a kegyes Handbilleteket [kéziratokat] és bölcs pátenseket kigondolni, digerálni [emésztetni] és kézben tartani méltóztatik.*”⁴¹ E szöveg joggal ébreszthet ellenérzést bennünk, ha nem tudatosítjuk, hogy a torzkép egyfelől Bachot jellemzi – hiszen Bach beszél, másrészt Ferenc József méltatlanságát ábrázolja megsemmisítő gúnnyal.

Az Önismeret olykor megrendítő, mégis hallatlanul szórakoztató olvasmány. Mondhatnánk, szerkesztői szemmel kell olvasni, az agyunkban rendezve el a torlódó képeket és gondolatokat. Ez a fölvetés azonban szinte fölösleges a posztmodern szövegirodalom korában, melyből nem ismerek a Széchenyiéhez mérhetően gazdag művet. Sokáig és sokan – akik irodalmi értékét fölismerték – az Önismeretet a romantika emblematikus alkotásai közé helyezték. Közelebb jár az igazsághoz Gergely András, aki arra hívja föl a figyelmet, hogy Széchenyi stílusa – az Önismeretben – az expresszionizmushoz áll közel.⁴²

Széchenyi az Önismeretet magyar nyelven írta, mert a magyarokhoz szól. (A németül írt Blickben a nagyvilághoz fordult.) Nyelve erőteljes, áradó, szókinccse nagy. Viszonylag sok ugyan a szövegben a latin, német, francia, ritkán angol szó, szókapcsolat, de ezek funkciója a

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

stílushatás fokozása, s többségük a mai olvasó számára is ismerős. A beszúrt német mondatok egy része a különösen éles tartalmat leplezi.

Meddő vita, hogy Széchenyi – s más hasonló életutat bejárt magyarok – mennyiben felejtették el és tanulták meg újra úgy-ahogy az anyanyelvüket. A Széchenyi családban magyar volt a társalgás nyelve. Bátyja, Széchenyi Lajos emlékkönyvébe, melyet a Széchenyi Könyvtár őriz, „Steffel” nyolc éves korában így írta be a nevét: PISTA. Széchenyi valóban tudatosan tanulta és tanulmányozta anyanyelvét, a magyart, de nem így tesz minden felelős írástudó? Döblingben Vörösmartyt olvasta, Berzsenyi a kedvenc költője. Az idézett pszichiáter, Környey István is fölfigyel rá, hogy miután több mint hét évig él német nyelvű környezetben, és levelei kivétel nélkül német nyelvűek, terjedelmes magyar nyelvű, irodalmi jellegű fogalmazványba kezd (Szerelem, szeretet).⁴³ Széchenyi tökéletesen tudott németül, de mint Gergely András írja, éppen német nyelvű verskísérletei árulják el, hogy nem német az anyanyelve.⁴⁴

Az Önismeretet – Károlyi Árpád és mások véleményével ellentétben – Széchenyi a nyilvánosságnak szánta. Tanúskodik erről Szőgyény-Marich László, akinek második döblingi látogatása alkalmával (1857. június 18-án) egy részletet fölolvastott, azzal a megjegyzéssel, hogy művét a magyar mellett német, angol, és francia nyelven is közzé akarja tenni. A Kosáry szavával „sápadozó látogató” óvta ettől, mondván, hogy „az irgalmatlanul korbácsoló” szöveg szerzőjére nézve súlyos következményekkel járna. Széchenyi azt válaszolta „67 éves ember vagyok, meddig élhetek még?”⁴⁵ Más adatot is ismerünk arra, hogy számolt a nyilvánosság következményeivel. Jegyzetei között található e mondat: „Könyvet írni – s azután puff!”⁴⁶ Legfőbb bizonyíték azonban maga a kézirat, amint azt Viszota Gyula alapos elemzésében kimutatta. Széchenyi úgy dolgozott, hogy az ívlapokat $\frac{3}{4}$ és $\frac{1}{4}$ arányban megosztotta. Az $\frac{1}{4}$ részt kitevő lapszélre kérdéseket írt, utasításokat adott titkárának, Tasnernek, valamint megjegyzéseket magamagának: „Ily módon fog olvasóim közt tán nem egy okoskodni”; vagy: „És most, ki e sorokat olvassa, tegye kezét szívére.”⁴⁷ A közzé tétel, ha megvalósul, nyilvánvalóan névtelenül történik.

Az 1860. március 3-i házkutatáshoz vezető utat jól ismerjük. Az utolsó hónapok dokumentumai gondosan jegyzetelve könnyen elérhetők.⁴⁸ Albrecht főhercegnek, Magyarország kormányzójának Thierry báró rendőrminiszterhez intézett levele már 1859. november 14-én Széchenyit mondja az Ausztria viszonyait „különleges pimaszsággal” ostromozó Blick szerzőjének.⁴⁹ Azt is rebesgetik – írja ugyanitt –, hogy „Széchenyi István gróf újabb szellemi produktumát készül ismét nyomdába adni”.⁵⁰ Az újabszolutizmus rendőrsége nem tétlenkedett, a döblingi szellemi központot kémek vették körül és provokátorok látogatták.

A reggel $\frac{1}{2}$ 8-tól délig tartó házkutatást Széchenyi fölényes nyugalommal tűrte. A rendőrtisztviselővel udvariasan beszélgetett, és a jegyzőkönyvre nem minden ironia nélkül rávezette: „Minden elismerésem azért a humanitásért, amellyel az illetők kötelességüket teljesítették”.⁵¹ Jelentését Andreas Berka rendőrbiztos is így zárta: „A gróf úr sem óvással nem élt, sem akadályt nem gördített a házkutatás elé, s egész idő alatt nyugodt méltósággal viselkedett.”⁵² Ezt a rezignált nyugalmat támasztja alá a március 3-i naplóbejegyzés is: „Mivel ma a Recherche domicilière [házkutatás] során elvették naplómat, másikat kezdek el! [...] Nem találtak semmit, ami kompromittálhatna, mert nincs semmi effélém.”⁵³

Másnap Széchenyi merész ellentámadásba ment át: levelet írt Thierrynek. Egy-egy idézettel lehetetlen érzékeltetni a nagyúri fölényt, a lojalitás paródiájával leplezett lenézést a császári szolga iránt. Tiltakozik a házkutatás ellen. „Mélységesen lesújt, hogy engem, a rettenthetetlen, sziklaszilárd hűség megannyi bizonyága után, még bujtogatónak tarthatnak

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

[...], mert mi más indokolhatott volna egy ilyen – minden becsületes embert mélyen sértő – intézkedést?” Negyven évig párját ritkító aktivitás fejtett ki, írja. Az excellenciás miniszter bizonyára megérti, hogy az ilyen ember „11 esztendő alatt [Döblingben] *néha bizony óhatatlanul unatkozik*”. Így hát csakugyan igyekeztem megkurtítani az elmondhatatlanul hosszú időt rapszodikus dolgozatokkal [...] *Excellenciád méltányos és lelkiismeretes férfiú. Gondolja bele magát szerencsétlen helyzetembe [...]*” Majd hasonló stílusban szó szerint magához kéri a minisztert: „*Ó, Excellenciás Uram, ha engem, szegény ördögöt – mivel én magam az életbe ki nem léphetek – rövid látogatásával szíveskednék megtisztelni! Keresztényi jócselekedet volna.*” Végül háláját fejezi azért a humánus és úriemberi eljárásért, hogy (miután fiainál, ismerőseinél, orvosánál sorra házkutatást tartottak) feleségének bécsi lakásán nem motoztak.⁵⁴

Azok az anyagok, amelyeket Széchenyi lakrészében, Zichy Gézánál, nevelt fiánál, valamint a szanatórium igazgatójának feleségénél találtak a rendőrök, nem voltak igazán jelentősek (mert valójában egy vélelmezett kiterjedt összeesküvés bizonyítékait keresték). Megtalálták viszont az óvatlan Kiss Mártonnál az ízig-vérig felségsértő Önismeretet. Csak rövid haladékot jelenthetett, hogy a kéziratot, rendőri elbírálás érdekében, németre kellett fordítani. Az időzített bomba ketyegni kezdett.

Március 17-én Széchenyi kézhez kapta Thierry 16-áról keltezett levelét. A hideg hivatali stílusban diktált rövid levélben Thierry közli, hogy sok elfoglaltsága miatt nem látogathatja meg. Sajnálkozik, hogy a házkutatás kellemetlenséget okozott. A folytatásban viszont ott a nyílt fenyegetés: „*Az Ön által évekkal ezelőtt kiválasztott menedékhely már régen megszűnt, mint ilyen.*” Kiterjedt kapcsolatrendszere, élénk politikai tevékenysége azt bizonyítja, hogy a gróf „*a csöndes visszavonultságról régen lemondott*”. Végül örömét fejezi ki, hogy a házkutatást végző személyek humánus viselkedésével Széchenyi meg volt elégedve.⁵⁵

Bizonyossá vált, hogy a megtorlás elkerülhetetlen. Thierry levelét megelőzően az Augsburger Allgemeine Zeitung március 10-i száma – félhivatalos szócsőként – arról írt, hogy Széchenyi, amennyiben valóban beteg, akkor hallgasson. Ha pedig fölgyógyult, amit aktivitása bizonyít, akkor tetteiért álljon a törvény elé. Március 17-én már Széchenyi kezében van a Times március 14-i száma is. Az osztrák külügyi szolgálatnak sikerült a lapban közleményt elhelyezni, mely szerint a döblingi házkutatás alkalmával nagyszabású összeesküvés nyomára bukkantak.⁵⁶

Az újabszolutizmus Ferenc József arculatát is építgető rendszerének nem volt érdeke egy egész Európában feltűnést keltő felségsértési per, amelynek során az Önismeret részletei is nyilvánosságot kaphatnak.⁵⁷ Hivatalos dokumentumokból tudjuk, hogy a megoldás, Széchenyi áthelyezése állami elmeógyógyintézetbe már korábban fölvetődött.⁵⁸ Nehéz elképzelni borzalmasabb helyeket, mint amilyenek a korabeli állami vagy városi elmeógyógyintézetek voltak, ahol a zavarodott betegekkel szemben nem ismertek más módszert, mint a durva erőszakot. Széchenyi tudatában volt annak, hogy erre a sorsra szánják. A döntést már március 17-én meghozta, de „*a 69 éves ember hatalmas életösztone*” – mint Németh László írja – „*még három hétig küzdött azzal, aminek agya rég ügyvéde lett már*”. Nagyszombatról Húsvétvasárnapra virradó éjszaka (1860. április 7-8.) főbe lőtte magát.

Széchenyi betegsége nem újult ki, mint korábban annyi helyen olvashattuk. Nem idegrendszerre mondta föl a szolgálatot a zaklatások miatt, amelyek levelezése és a neki tulajdonított Blick miatt érték. Nem üldözték egy újabb forradalom rémképei. Egyetérthetünk Németh Lászlóval: az adott helyzetben tíz világos értelmű és érzékeny testű öreg ember közül

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

kilenc az általa választott utat követte volna. A tiszta tudatú Széchenyi hősi halált halt az önmagát igazgató, alkotmányos Magyarországért folytatott küzdelemben.

ABSTRACT

Závodszy, Géza

A More Credible Image of Széchenyi!

Contemporary politicians and writers alike gladly refer to István Széchenyi as “the greatest Hungarian”, in the words of Kossuth. But the gap is wide between the image of Széchenyi in the professional literature and the modest, wise, constructive image of Széchenyi suffering a breakdown from the horrors of the revolution. The recorded public image was born after the defeat of the 1848/49 revolution, and it stubbornly lives on to this day. The author establishes the goal of showing with what seething passion and sharp irony Széchenyi criticised Franz Josef, with the support of the little read *Self-Knowledge*, his great work written in Döblingen. The criticism is also extended to his predecessors, the Habsburg dynasty. The politician and patriot Széchenyi can only be credibly depicted with the knowledge of his entire life work. His concern for the nation overrides all other considerations. The literary value of *Self-knowledge*, which could not be read in its entirety until 1991, is exceptional. As a text, it is alive and modern.

JEGYZETEK

- ¹ Széchenyi Dénes gróf maga is három német nyelvű (1859–60-ban név nélkül megjelent) röpiratban elemzi Magyarország és a Birodalom visszas helyzetét.
- ² A pszichiáter a „vezeklés”-t, majd a „megtisztulás”-t történelmi gondolatkonstrukciónak minősíti. KÖRNYEY István (1983): Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. *Orvostörténeti Közlemények*, 16. évf. 102–104. sz. 39. (A cím annyiban félreértésre adhat okot, hogy a tanulmány éppen azt tárgyalja, hogy Széchenyi miért nem volt elmebeteg.)
- ³ KECSKEMÉTHY Aurél (1860): *Die Lebensfrage Österreichs. Ist noch eine Vermittlung zwischen Österreich und Ungarn möglich?* (Ausztria létkérdése. Lehet-e még közvetíteni Ausztria és Magyarország között?) 1866-ban megjelent műve: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1849–1860* (Emich Gusztáv, Pest) megbízható tudósítás Széchenyi utolsó éveiről. Modern kiadása: Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1987. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta GERGELY András.
- ⁴ KOSÁRY Domokos (1981): *Széchenyi Döblingben*. Magvető, Budapest
- ⁵ KÖRNYEY (1983) 11–12.
- ⁶ CSORBA László (1991): *Széchenyi István*. Officina Nova, Budapest
- ⁷ PLETL Rita (2005): *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Kölcsey Füzetek XV. Kölcsey Intézet, Budapest. Előszó: KULIN Ferenc.
- ⁸ SZABÓ Dezső (1990): *Zugligeri levelek*. Tizedik levél: Kossuth. In: *A magyar Káosz*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 141.
- ⁹ KEMÉNY Zsigmond (1850): *Forradalom után*. Heckenast, Pest; Uő. (1851): *Még egy szó forradalom után*. Heckenast, Pest; Uő. (1851): Széchenyi István. In: *Magyar szónokok és státusférjak: politikai jellemrajzok*. Szerk. CSENGERI Antal. Heckenast, Pest, 333–512.
- ¹⁰ Kossuth méltatása nem tárgya ennek az írásnak, de ide illik a beszélgetőtárs *Kecskeméthy Aurél* tanúsága: „[...] kellemben föltűnt: ha Kossuthról emlékezék, soha egy becsmérlő vagy rossz szóval nem illeté. Lelkében minden zűrhangozt kiengesztelt s kiegyenlített a haza bukása s az afölötti fájdalom.” (KECSKEMÉTHY /1866/ 82.)

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!

„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

-
- ¹¹ Gr. Széchenyi István *döblingi irodalmi hagyatéka*, II. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. KÁROLYI Árpád. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1922. 21–713. l.
- ¹² NÉMETH László (1942): *Széchenyi. Vázlat*. Bolyai Akadémia, Budapest. Újabbán: *Az én katedrám*. Tanulmányok. Magvető – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1969, 390–550.; 2. kiad. 1975. 3. kiad. 1983.
- ¹³ NÉMETH László (1983) *Az én katedrám*. Tanulmányok. Magvető – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 544. Ez nem jelenti azt, hogy például a Schwarzenberget minősítő részt feltétlenül forráselemzés tárgyával kell tenni 10-11. osztályban.
- ¹⁴ KULIN Ferenc (2005): Előszó. In: PLETL Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Kölcsey Füzetek XV. Kölcsey Intézet, Budapest, 9.
- ¹⁵ NÉMETH László (1940): *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Budapest. Új kiadása: NÉMETH László (1992): *A minőség forradalma. Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*, II. köt. Püski Kiadó, Budapest, 941–1016. *Szekfű Gyula*, miközben ideologikusan torzított „antiliberalis” Széchenyi-képet alkot, a dogmaképzést maga is bírálja: Az idő múlásával az „éles sarkak letompulnak [...] s marad egy hatalmas tömegű, elmosódó körvonalazású kolosszus, melynek arcvonásait kiki annak látja, aminek akarja. Utóbbi évtizedeink Széchenyi-kultuszának [...] egy ilyen elvonatkoztatott fogalom, dogmaszerű konstrukció volt a tárgya.” Szekfű Gyula (1920): *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest, 24. A Vádiratot és a Szatírát a szerző nem ismerhette, de jelzi, hogy (noha például a Blick rendelkezésre állt), vizsgálódását Széchenyi 1848-ig megjelent műveire korlátozza.
- ¹⁶ SÓTÉR István (1978): *Széchenyi naplói*. In: SZÉCHENYI István: *Napló*. Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta Oltványi Ambrus. Fordította: Jékely Zoltán és Győrffy Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest, 8.
- ¹⁷ Uo. 9–10.
- ¹⁸ KOSÁRY (1981) 104. De „durva szitkok”-nak minősíti.
- ¹⁹ SZÉCHENYI István válogatott művei. 3. köt. *Önismeret*. Bp. 1991. Szöveggondozás, a Jegyzetek és az Utószó SASHEGYI Oszkár munkája. 749–750. (A továbbiakban: *Önismeret*.) Sashegyi is szükségesnek érzi az inkriminált részhez hozzáfűzni: „Az öreg Széchenyi az önkontroll minimális mértékét is elvesztette, amikor e sorokat leírta.” *Önismeret*, 1303. l.
- ²⁰ KOSÁRY (1981) 137–138. l.
- ²¹ Uo. 139. l.
- ²² *Önismeret*, 213.
- ²³ Uo. 214.
- ²⁴ Uo. 297.
- ²⁵ Uo. 285.
- ²⁶ Uo. 283.
- ²⁷ Uo. 284.
- ²⁸ Uo. 369.
- ²⁹ Uo. 374.
- ³⁰ Uo. 375.
- ³¹ Uo. 361.
- ³² Uo. 413.
- ³³ Uo. 414.
- ³⁴ Uo. 456.
- ³⁵ Uo. 409.
- ³⁶ Uo. 584. Az említett 1857. május 9-i petícióról van szó.
- ³⁷ *Önismeret*, 578.
- ³⁸ Uo. 585.
- ³⁹ Uo. 750–751.
- ⁴⁰ Az 1849 augusztusában Orsovánál elásott és 1853 szeptemberében megtalált Szent Koronáról van szó.
- ⁴¹ *Önismeret*, 752.
- ⁴² GERGELY András (1987): *Az író Széchenyi*. In: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Magvető, Budapest, 255. Eredeti megjelenése: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1986. 90. évf. 1–2. sz. 32–53.
- ⁴³ KÖRNYEY (1983) 36.
- ⁴⁴ GERGELY (1987) 215.
- ⁴⁵ *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai* II. köt. 1849–1859. Hornyánszky, Budapest, 1917. 96.
- ⁴⁶ TILKOVSKY Lóránt (1960): Gondolatok Széchenyi hazafiságáról. *Soproni Szemle*, 14. évf. 2. sz. 100. Ld.: KOSÁRY (1981) 246.
- ⁴⁷ VISZOTA Gyula (1944–1945): Széchenyi *Önismeret* c. műve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 54–55. évf. Második (befejező) füzet 99.
- ⁴⁸ „Diszharmónia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. Bp. 1988. A hatóság tisztában volt a házkutatás kockázatával: „Ha a házkutatást végző bizottságnak nem sikerül minden kétséget kizáró bizonyítékokat találni a büntetendő cselekményre, úgy a hatóság a közvélemény legelítélőbb szemrehányásainak teszi ki magát [...]” Összefoglaló jelentés Thierry rendőrminiszternek 1859. november 20-án. In: „Diszharmónia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. (Kajtár Mária fordítása) Helikon Kiadó, Budapest, 1988. 243–245.
- ⁴⁹ „Diszharmónia és vakság” (1988) 242–243.
- ⁵⁰ Die Presse in Österreich (befejezett) és Disharmonie und Blindheit (készülő) munkáit Széchenyi közlésre szánta.

Závodszy Géza: Hitelesebb Széchenyi képet!
„Unser größtes Unglück ist der Kaiser“

⁵¹ „Diszharmonia és vakság” (1988) 250.

⁵² Uo. 248.

⁵³ SZÉCHENYI István: *Napló*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 1350.

⁵⁴ „Diszharmonia és vakság” (1988) 204–206.

⁵⁵ *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*, I. köt. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. KÁROLYI Árpád. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1921. 487–488.

⁵⁶ SZÉCHENYI (1978) *Napló*. 1860. március 17-i bejegyzés: „[...] *romlásom eldöntetett. Ideje, hogy egy kétségbeesett döntéssel kivonjam magam ezekből az üldöztetésekből!*” 1353. Március 22-i bejegyzés: „*A végtelenségig fognak gyötörni. Ki kell vonnom magam ebből!!!*” Uo. 1354. (Kiemelés Széchenyitől.)

⁵⁷ „*Semmi értelmét nem látom azoknak a terveknek, amelyek a gróf személyét fenyegetnék, mert Széchenyi legfőbb vágya, hogy honfitársai szemében mártíromságot szenvedjen a hazáért és vérpadon végezze.*” Lobkovitz herceg, alsó-ausztriai helytartó levele Kempen báró rendőrminiszterhez 1859. január 31-én. „Diszharmonia és vakság” (1988) 224–228.

⁵⁸ Például Kempen báró levele Lobkovitz herceghez 1859. május 7-én. „Diszharmonia és vakság” (1988) 234.